

ТЛУМАЧЕННЯ ОЦІНОЧНИХ ПОНЯТЬ ТА ЇХ РОЛЬ У ПРОЦЕСІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Розглянуто актуальні проблеми тлумачення оціночних понять та їх значення для регулювання суспільних відносин. Визначено роль оціночних понять у регулюванні суспільних відносин, а також надано пропозиції щодо удосконалення застосування оціночних понять у правотворчій та правозастосовчій діяльності.

The scientific article is dedicated to the actual problems of discussing the estimated notions and their importance for regulation of social relations. While writing down the author generalizes the analyses of notions, defines their role in regulation of social relations, and also elaborates the propositions for improvement of wage of estimated notions in law creative and lawenforcement activities.

Право, як регулятор суспільних відносин, покликане адекватно відображати ці відносини, розвиватись і змінюватись разом з ними, а іноді й випереджати їх.

Однак практика правового регулювання показує, що повної відповідності між правом та суспільними відносинами, що ним регулюються, ніколи не досягається. Норма права містить лише загальне правило поведінки, абстрактну модель прав та обов'язків, а в реальному житті застосовується до конкретних випадків, що відрізняються складністю індивідуальних особливостей таких відносин, колом учасників тощо.

Норма права в загальній формі відображає основні характерні риси окремих видів відносин, проте законодавець і не повинен намагатися врегулювати їх саме так, щоб передбачити кожний можливий випадок, оскільки реальна дійсність настільки складна, багатогранна, а іноді незвичайна й неповторна, що не виключена можливість, коли закон не здатний відобразити всі особливості конкретних ситуацій. І саме практикою доведено, що спроби занадто детальної регламентації суспільних відносин призводили до зниження рівня правового регулювання. З одного боку, надмірна деталізація, казуїстичність стримують ініціативу правозастосовців, перешкоджають урахуванню конк-

ретних особливостей кожного випадку. З іншого – оскільки немає можливості завчасно повністю передбачити варіанти всіх можливих випадків, а загальне правило “розчиняється” в деталях, нові конкретні ситуації, що виникають при цьому, деякий час не отримують правового закріплення. Як правило, такі ситуації “випадають” зі сфери правового регулювання, і це має негативні наслідки для функціонування усієї правової системи. На нашу думку, така суперечність вирішується завдяки творчому застосуванню загальної норми права до конкретного випадку, а також встановленню оптимального співвідношення припису правової норми і можливості врахування окремих обставин у процесі реалізації норм права. Це досягається, зокрема, шляхом введення законодавцем у текст закону оціночних понять, зміст яких розкривається самими суб’єктами права, відповідно до різних обставин [1, с. 16]. Тобто, якщо законодавцю не вдається або він вважає недоцільним давати вичерпну регламентацію суспільних відносин, він узагальнює програмування конкретних випадків у нормах права за допомогою оціночних понять, надаючи право суб’єктам правовідносин, що виникли, самим наповнювати їх змістом та врегулювати конкретну ситуацію. Таким чином, оціночні поняття у процесі їх застосування, конкретизації дозволяють здійснити індивідуальну регламентацію суспільних відносин.

Оціночні поняття вже досить тривалий час є предметом уваги як вітчизняних, так і зарубіжних (переважно російських) вчених-юристів. Це викликано, насамперед, тим, що будь-яке оціночне поняття може тлумачитися по-різному і тому потребує уточнення, і неальтернативності в певному конкретно визначеному випадку. Крім того, збільшення кількості й часте використання оціночних понять, помилки, яких припускаються під час правотворчої та правозастосовчої діяльності, викликають необхідність всебічного аналізу цього явища.

Тому ця стаття є спробою узагальнити на основі наукових досліджень існуючі тлумачення оціночних понять, визначити роль оціночних понять при регулюванні суспільних відносин правом, а також виробити пропозиції щодо удосконалення застосування оціночних понять у правотворчій та правозастосовчій діяльності. З цією метою було вивчено та проаналізовано різні аспекти проблеми оціночних понять у галузі загальної теорії права, які висвітлені в працях А. Алексєєва, Т. Кашаніної, А. Піголкина, А. Черданцева, а також галузевих наук, зокрема в адміністративному праві – праці В. Дубовицького, І. Дюрягіна, у кримінальному праві – Я. Брайніна, В. Жеребкіна, В. Кудрявцева, В. Пітецького, у трудовому праві – Є. Астрахана, М. Бару. Серед вітчизняних науковців роботи Ю. Тихомірова, З. Ромовської, П. Рабіновича, В. Косовича та ін. Велика кількість наукових досліджень свідчить, що проблемі оціночних понять у юридичній науці вивчають, водночас загальнотеоретичний аспект цього питання розроблений ще недостатньо.

Оціночні поняття відомі юридичній науці фактично з того моменту, коли будь-які відносини почали регулюватися правом. Абстракт-

ний характер формулювання юридичних норм не завжди давав можливість законодавцю закласти в нормі права ознаки правомірної чи неправомірної поведінки достатньо повно і точно, що пояснюється складністю і багатогранністю суспільних відносин та багатьма іншими чинниками. Саме тому в процесі законотворчості почали впроваджувати та використовувати оціночні поняття.

Щодо тлумачення самого терміна "оціночне поняття" існує чимало варіантів, які в суто теоретичному аспекті розкривають його суть та значення.

Термін "оціночне поняття" ввів у науковий обіг професор С.І. Вільнянський ще 1956 року. Він визначав, що це поняття надає суду можливість вільної оцінки фактів і врахування індивідуальних особливостей конкретного випадку при обов'язковому водночас застосуванні закону [2, с. 13]. Але тоді цьому терміну не було надано належної оцінки правознавців, і "право громадянства" даний термін отримав лише 1963 року, коли була опублікована монографія В.М. Кудрявцева "Теоретичні основи кваліфікації злочинів" [3, с. 120].

Аналогічні тлумачення оціночних понять (за деякими відмінностями) викладено в дослідженнях Я. Брайніна, М. Бару, В. Кудрявцева. Так, Я. Брайнін наголошував, що оціночні поняття – це поняття, не конкретизовані законодавцем і які уточнюються органом, що застосовує закон [4, с. 63]. М. Бару зазначав, що оціночні поняття наділені трьома важливими ознаками – не конкретизовані законодавцем чи іншим компетентним органом; уточнюються і конкретизуються у процесі правозастосування; надають можливість правозастосовному органу вільно оцінювати факти, ґрунтуючись на своєму власному переконанні [5, с. 104].

Усі вищенаведені визначення оціночних понять належать до категорії формальних. Матеріальне визначення оціночного поняття було запропоновано Т. Кашаніною, на думку якої оціночне поняття – це виражений у нормах права припис, у якому закріплюються найбільш загальні ознаки, властивості, зв'язки та відносини різноманітних предметів, явищ, дій, процесів, детально не роз'яснених законодавцем для того, щоб він (припис) конкретизувався шляхом оцінки у процесі застосування права і дозволяв здійснювати в межах зафіксованої у ньому загальності індивідуальну піднормативну регламентацію суспільних відносин [6, с. 28].

На нашу думку, стосовно досліджень питання сутності оціночного поняття, не досить вдалим є варіант, запропонований В. Косовичем [7, с. 3]. Будь-який термін має бути лаконічним і зрозумілим, а в авторі цього якраз бракує. Найбільш вдало визначила сутність оціночного поняття (оцінюваного поняття в редакції автора) З. Ромовська, яка зазначає, що за допомогою оцінюваного поняття закон дає концентровану якісну характеристику певної події, дії чи предмета. У процесі здійснення права особа має щораз зіставляти свою поведінку із цим лаконічно сформульованим у законі стандартом [8, с. 157].

Оціночні терміни не є винаходом вітчизняної юридичної техніки, достатньо широко вони використовуються в законодавстві зарубіжних країн. Через складність їх практичного застосування, незважаючи на наявність такого джерела права, як прецедент, вищі судові інстанції вживають заходів для закріплення стандартів оціночних понять, уніфікації практики й реалізації шляхом роз'яснення найбільш значущих із них у своїх рішеннях (наприклад, у постановках пленумів Верховного Суду України).

Однак, з огляду на те, що сенс одних оціночних понять розкривається через звернення до інших, які так само вимагають певного тлумачення, відсутнього спрощення процесу оперування ними поки що не досягнуто. Визначальну роль в інтерпретації оціночних термінів відіграє правосвідомість особи, яка їх реалізує. Проте ставити належне застосування оціночних приписів у залежність винятково від особистісних властивостей правозастосовця не припустимо, оскільки це може призвести до суб'єктивізму та свавілля.

Віднайдений сенсу, що закладається законодавцем в оціночне поняття, повинно відбуватися в чітко визначених самим законодавцем межах і не може переходити в самостійне створення нової правової норми.

На нашу думку, оціночне поняття – один із засобів, за допомогою яких законодавець забезпечує, так звану, піднормативність індивідуального регулювання. Водночас оціночні поняття виконують тут різнобічні функції. З одного боку, вони надають суб'єктам права можливість урегулювати свою поведінку самостійно. Недостатня визначеність оціночних понять, багатозначність, неконкретизованість їх змісту і, як правило, відсутність у законі будь-яких указівок на те, як їх розуміти, дозволяють суб'єктам права тлумачити оціночні поняття на власний розсуд, тобто вкладати в них певне значення, і на підставі цього визначити, охоплюється ситуація, що потребує в даний момент урегулювання, змістом оціночного поняття чи ні. Однак такі можливості суб'єктів не безмежні. Вірним, на нашу думку, є твердження Дж. А. Акопяна про те, що самостійність правозастосовчого органу обмежується визначенням стандарту оціночного поняття [9, с. 20]. З іншого боку, оціночні поняття встановлюють кордони індивідуального регулювання закріплених законом меж, у яких суб'єктам права надається можливість на власний розсуд визначати зміст своїх прав та обов'язків, умов їх виникнення тощо.

І повноваження, і спосіб поведінки особи визначено правовими нормами, закріпленими законодавством. Оскільки присутня правова норма, можна стверджувати про наявність оціночного поняття – своєрідної "правової рамки", що накладається на відповідне суспільне явище, дію, подію, предмет [8, с. 157]. Тому ми поділяємо думку М. Бару, який стверджував, що оціночне поняття – це особливий спосіб вираження волі законодавця, який створює умови для зближення правотворчості та правозастосовної діяльності [5, с. 104].

Таким чином, якщо кожна окрема людина повинна підкорятися праву, якщо вона повинна пристосовувати свою поведінку до його вимог, то, безсумнівно, що першою умовою упорядкованого суспільного життя є визначеність цих вимог. Індивід має право вимагати, щоб йому державою було вказано, чого від нього хочуть та які рамки йому ставлять [10, с. 89]. Тому ми поділяємо думку Л.В. Красицької, що саме держава у правовій нормі повинна передбачити певну поведінку особи як учасника правовідносин [11, с. 133].

Оціночні поняття у правовому регулюванні об'єктивно необхідні й за відповідних умов забезпечують певний ступінь стабільності та регулятивної міцності. У своєму дослідженні щодо правових понять і нормотворчості, Н.А. Власенко називає оціночні поняття містком, природним ланцюгом, що пов'язує нормативно-правовий формалізм і практичне життя [12, с. 6].

Оціночні поняття узагальнюють лише типові ознаки правозначущих явищ, оскільки законодавець деталізує їх самостійно в рамках конкретного правовідношення. Таким чином, можна стверджувати, що оціночні поняття є важливим юридичним засобом, за допомогою якого правовому регулюванню надається так звана гнучкість, еластичність, що дозволяє чітко, об'єктивно і правильно втілити правову норму в практику життя для того, щоб теоретичні правові норми стали досвідом практичного життя.

Вимоги до законності й обгрунтованості рішень, що нині зростають, виносять судові органи, зумовлюють необхідність створення системи законодавчих гарантій належного застосування оціночних понять. На нашу думку, для більшої ефективності цього процесу необхідно здійснити принаймні три обов'язкові речі – упорядкувати термінологію, що використовується у кримінальному, адміністративному, цивільному процесах; розмістити в тексті закону роз'яснення окремих оціночних понять; виробити хоча б приблизний перелік явищ, що включені до змісту оціночних понять.

З огляду на теоретичну можливість поєднання правової норми й оціночного поняття, тобто припускаючи можливість надання оціночному поняттю сталої форми в нормі права, можна погодитися з Т. Кашаніною, яка наголошує, що закріплення того чи іншого поняття у законі є завершальним етапом його формування. Тепер це поняття визнається остаточно визначеним і повинно вживатися лише в тому значенні, якого йому надав законодавець [13, с. 38]. Набуваючи сили юридичного закону, таке поняття стає обов'язковим для всіх суб'єктів права. Унаслідок закріплення понять у законі, їх зміст стає більш чітким та незмінним. На нашу думку, пропозиція щодо доцільності закріплення безпосередньо в законодавстві тлумачення окремих оціночних понять є досить слушною і заслуговує на увагу з боку правотворчих органів, оскільки це дозволить уніфікувати практику їх застосування та уникнути чисельних правозастосовчих помилок.

Таким чином, стабільність права обумовлюється, насамперед, сталістю його термінологічної лексики. Навряд чи треба доводити, що правові поняття та норми, що часто змінюються, негативно впливають на правозастосовчу діяльність.

Ще про один аспект проблеми, що розглядаємо. Застосування норм права, що містять оціночні поняття, викликає певні труднощі. Як уже зазначалося, оціночні поняття через недостатню визначеність, багатозначність приховують небезпеку неправильного їх застосування. Свобода при вирішенні юридичних справ, що надається правозастосовчим органам оціночними поняттями, при неправильному застосуванні останніх може призвести до того, що рішення конкретних питань буде суперечити загальній сутності та призначенню права у суспільстві. Щоб уникнути таких помилок, необхідно гарантувати процес застосування оціночних понять.

На нашу думку, такі гарантії повинні бути присутніми у двох сферах – у процесі прийняття законів (законодавчі гарантії) та у процесі застосування законів (організаційні гарантії). До законодавчих можна віднести упорядкування термінології оціночних понять, установлення переліку предметів, явищ, що замінюються ними, напрацювання і закріплення окремих критеріїв оціночних понять. Організаційні гарантії перебувають поза сферою правотворчості. Це – роз'яснення оціночних понять у постановках пленумів Верховного Суду України, роз'яснення тексту законів, що містять оціночні поняття, видання навчальної, методичної літератури з того чи іншого питання, проведення відповідної роботи з практичними працівниками тощо. У сукупності зазначені гарантії забезпечать правильне застосування оціночних понять, поставлять вільне переконання, пов'язане з використанням оціночних понять, у певні, конкретно визначені межі.

Отже, ми дійшли висновку, що оціночні поняття є суттєвим важелем у тих випадках, коли норма права неоднозначно регулює ситуацію і надає суб'єктам права можливість об'єктивно і правильно вирішити спірне питання, не порушуючи при цьому прав обох сторін. Безперечно, оціночні поняття є термінами юридичної науки і потребують детальної регламентації та законодавчого закріплення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агомиров Н.И. Оценочные понятия в законодательстве (теоретические вопросы) // Пробл. совершенствования советского законодательства. – Тр. ВНИИС. – М., 1989. – Вып. 43.
2. Вильянский С.И. Применение норм советского права // Ученые записки Харьков. юрид. ин-та. – Харьков, 1956. – Вып. 7.
3. Кудрявцев В.Н. Теоретические основы квалификации преступлений. – М., 1963.
4. Брайнин Я.М. Уголовный закон и его применение. – М., 1967.
5. Бару М.И. Оценочные понятия в трудовом законодательстве // Советское государство и право. – 1970. – № 7.

6. *Кашанина Т.В.* Оценочные понятия в советском праве // Правоведение. – 1976. – № 1.
7. *Косович В.* Оціночні поняття як джерело і форма права // Вісн. Львів. ун-ту. Серія юридична. – 2004. – Вип. 40.
8. *Ромовська З.В.* Українське цивільне право. Загальна частина. Академічний курс: Підручник. – К.: Атіка, 2005.
9. *Акопян Дж.А.* Оценочные понятия в отечественном праве. – Юрист. – 2006. – № 5 (59).
10. *Покровский И.А.* Основные проблемы гражданского права. – 3-е изд., стереотип. – М.: Статут, 2001.
11. *Красицька Л.В.* Про деякі оціночні поняття у цивільному праві // Вісн. Луган. акад. внутр. справ МВС ім. 10-річчя незалежності України. – 2003. – № 2.
12. *Власенко Н.А.* Правовые понятия и нормотворчество. – Ел. ресур.: <<http://www.koroboff.spb.ru>>.
13. *Кашанина Т.В.* Правовые понятия как средство содержания права // Советское государство и право. – 1981. – № 1.